

Ураимов Ш.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНИКАЛЫК ТАРЫХЫН ОКУП ҮЙРӨНҮҮДӨ
САНЖЫРАНЫН БУЛАК КАТАРЫ ПАЙДАЛАНЫЛЫШЫ**

Ураимов Ш.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ САНЖЫРЫ (ГЕНЕОЛОГИЯ) КАК ИСТОЧНИКА В ИЗУЧЕНИИ
ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

Sh. Uraimov

**USE SANGARI (GENEALOGY) AS A SOURCE IN STUDYING
THE ETHNIC HISTORY OF KYRGYZ PEOPLE**

УДК: 373.416025

Макалада кыргыз элинин этникалык тарыхын изилдөөдө санжыра материалдары колдонулду. Анда санжыра материалдары жазма булактардай эле баалуулукка ээ экендиги айтылат. Конкреттүү фактылардын негизинде автор кыргыз элинин курамындагы уруулардын келип чыгуусун анализдеп, санжыра булактарын илимий айлампага киргизет.

In the given work materials sanjira as the major source after studying of ethnic history of the Kirghiz people are used. In it the author proves that, sanjira as well as other written sources gives valuable data after history and an origin of the Kirghiz people. The author conducted earlier unknown many materials in a scientific turn.

Кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхын кеңири илимий жактан изилдөө СССРдин кыйрашын улам жаңы көз карандысыз кыргыз мамлекетүүлүгүнүн пайда болушунун негизинде жүргөн. Тилекке каршы, азыркы күндө кыргыз коомунда жалган идеялар, иллюзиялар, эң башкысы тарыхты бурмалоо тенденциясы күч алууда. Ал азыркы учурда түндүк жана түштүк кыргыздардын ортосундагы карама-каршылыктар менен коштолуп, турмуштук маселелер, өлкөнүн негизги проблемалары, өзгөчө кадр саясаты менен байланышкан.

Биринчи жактан, кыргыздарга кыргыз санжырасы чоң таасир тийгизүүдө, экинчи жактан, ушул күнгө чейин Россия империясы тарабынан таңууланган стереотиптүү тарыхтан четке чыга албай жатабыз.

Орто Азия элдеринин этникалык тарыхын окуп үйрөнүүдө белгилүү бир терс ролду советтик мезгилде эле автохтондуу теория деп аталган окуу ойногон. Ага ылайык тигил же бул элдердин ата бабалары алар азыркы учурда кайсыл жерде жашашса ошол жерде болушкан деп түшүнүшкөн. Мисалы, Түштүк Сибирь жана Борбордук Азиянын түрк тилдүү жана башка чыгыш элдери жашаганына карабастан окумуштуулар казак талааларындагы андронов маданиятын алып жүргөн элдерди казактардын ата бабалары катары карашкан. Мында археологиялык жана антропологиялык маалыматтар боюнча, андронов уруулары батышта совраматтар, ал эми чыгышта сак уруулары, экөө тең иран тилдүү элдер болгонду эске алынган эмес. Өз ара журулушуу

процессинин натыйжасында гана сак урууларынын бир бөлүгү түрк тилдүү болуп калышкан. Андронов маданияты белгилүү бир деңгээлде казактардын маданиятына кошулушкан, бирок тили, расалык тиби бул жерде трансформациянын натыйжасында пайда болушу мүмкүн эмес. Бул процесс алда канча татаал болгон.

Көптөгөн окумуштуулар Орто Азия элдеринин келип чыгуусун ошол эле жерде, азыркы элдер пайда болгон «генеологиялык дарак» менен байланыштырышып, Орто Азия элдеринин маданий байланыштарын четке кагышкан.

Орто Азиянын отурукташкан-жер иштетүүчү чарбалык райондоруна шартында этникалык жана маданий жалпылуулук мал чарбачылык райондорго караганда бекем болгон. Башкача айтканда, Борбордук Азиянын отурукташкан элдеринде, тагыраак айтканда тажиктерде, улуттук маданияттын элементтери көчмөн элдерге караганда эрте пайда болгон. Мунун негизинде көчмөндөр тарыхтын өзгөчө мыйзамы менен өнүккөн деп тыянак чыгарууга болбойт. Бул жерде сөз этникалык өзгөчөлүктөрдүн калыптануусунун конкреттүү жолдору, темптери жана убактысы жөнүндө болууда.

Эгерде биз биздин доорго чейинки I миң жылдык жөнүндө сөз кылганыбызда анда азыркы элдердин ата бабаларынын этникалык аттары жөнүндө гана айтмакпыз, жада калса ал элдердин эч бирин конкреттүү этникалык топторго кирүүсү жөнүндө айтууга мүмкүн эмес. Б.д. биринчи кылымындагы сармат-аландар – бул тяньшан кыргыздары эмес, б.з.ч. биринчи миң жылдыктагы бактриялыктар – тажиктер болгон эмес. Бул жөнүндө С.П.Толстов 1943-жылы Борбордук Азия элдеринин этногенези боюнча сессияда билдирген: «Өтө илгери түзүлгөн тарыхый-аймактык жалпылыктын негизинде, түрдүү жергиликтүү жана келгин этникалык элементтердин консолидациясынын натыйжасында азыркы борбордуказиялык элдер келип чыккан. Азыркы эч бир элдер түздөн-түз байыркы элдер менен байланышпайт. Тескерисинче, эреже боюнча, байыркы жергиликтүү, кийинки келгин элдер белгилүү бир катнашта Борбордук Азиянын кээ бир, кээде бардык элдеринин, анын сыртында жашаган элдердин курамына кирип кетишкен».

Келип чыгуусу боюнча байыркы эл жана алгачкы мамлекеттүүлүккө ээ болгон кыргыздарда элдин калыптануусу монгол басып алууларынын натыйжасында үзгүлтүккө учурап, кийин жер иштетүүчүлүк маданияттын начар өнүгүшү жана бир катар өзгөчө конкреттүү-тарыхый шарттардын негизинде басаңдап кеткен. Мындай басаңдатуучу шарттардын бири катары кыргыздардын Энесайдын жана Түштүк Сибирдин четтеринен чыгып, көчүүсү жана көптөгөн убакыттар аралыгында алардын башка элдерге баш ийип туруусу эсептелинген.

Борбордук Азиянын бардык элдери, өзгөчө кыргыздар, түрдүү уруулардан, элдерден жана расалардан куралган. Кыргыздар жөнүндө, мисалы, жазма булактарда белгиленгендей бир эле миң жылдыкта түрдүү антропологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болушкан. Мында биздин эранын баш ченинде кытайлыктардын гяньгундар жана XI кылымдагы Гардизинин эмгеги жөнүндө сөз болууда. Так ушул көчмөн элдерде, жазма булактар боюнча башка элдер менен жуурулушуу күч алган, алардын баары бул элдердин этнонимикаларында чагылдырылган. Этнонимика кыргыздарда, өзбектерде, казактарда, түркмөндөрдө бир катар жалпы уруулук аталыштарды чагылдырат. Аларга, мисалы, төөлөс, дулу, канглы, конграт, монгол, жалаир, кытай ж.б. мунун баары бул элдердин этникалык курамы жалпы, бирдей болгондугу, байыркы уруулардын бир катар жаңы бөлүккө бөлүнүүсү жана алардын өзүнчө бир бөлүктөрүнүн түрдүү этникалык курамаларга кирүүсү жөнүндө дарек берет. Ошондуктан бул элдердин улуттук маданиятында этнографиялык туугандык, фольклордогу жалпы сюжеттер ж.б. байкалуусу – алардын тарыхый өнүгүүсүнүн жалпылуулугунун жемиши жөнүндө маалымат берет.

Кыргыздардын этногенезинин өзгөчөлүгү анын эки аймакта: Энесайдын жээгинде жана Тянь-Шанда жүргөндүгүндө турат. Кыргыздардын бир топ байыркы бутагы энесай эсептелинет. Энесайдагы кыргыз урууларынын өнүгүү процесси таптык коомдун пайда болушунун натыйжасында өзүнүн жеке мамлекетин түзүүгө алып келген. Анда маданияттын өзгөчө мүнөзү, тагыраак айтканда, орхон түрк адабий жазмасынын негизинде кыргыз руникалык жазмасы пайда болгон.

Энесай кыргыздарынын саясий жана экономикалык жактан обочолонуп туруусу жана тарыхый өнүгүүнүн өз алдынча жолу чарба жүргүзүүнүн экономикалык негизин кеңейтүүгө жана жашоо турмушта өзгөчө мүнөздөрдү жараткан. Мында маанилүү ролду чарба жүргүзүүдө көмөк катары жер иштетүүчүлүктүн өнүгүүсү, андан сырткары шаар-конуштардын жана өнүккөн кол өнөрчүлүк, өзгөчө темир иштетүүчүлүктүн кеңири өнүккөн.

Энесай кыргыздары коңшулаш областтар менен экономикалык байланыштарды өнүктүрүшкөн, бул жөнүндө жазма булактар жана материалдык маданий эстеликтер тастыктап турат. VII–VIII кк. Таншу кытай булактарына ылайык кыргыздар дайыма

Дашилер (арабдар, Борбордук Азия), Туфанью (Тибет) жана Гэлolu (Жетисуунун карлуктары) менен достук мамиледе болушкан.

Аскердик операциялардын натыйжасында да экономикалык байланыштар ишке ашырылган, натыйжада аскердик-саясий союздар түзүлүп турган, мисалы, Күл-Тегиндин урматына жазылган руникалык жазмалар кыргыз жетекчиси Барсбек жөнүндө маалымат берет. Анда, түрктөр ага каган деген титул ыйгаргандыгын жана Күл-Тегиндин кичүү карындашы-ханышаны өмүрлүк жар катары берилгендиги айтылат. Энесай кыргыздарынын аскердик жортуулдары аларды түштүккө, Монголиянын талааларына жана Кытайдын чек араларына, батышта – Алтайга жана Жетисууга алып барган. Бул жортуулдардын түз жыйындысы катары, биринчиден, кыргыздардын курамына тышкы уруулардын, баарыдан мурда Алтай урууларынын кириши, натыйжада бир катар маданий-турмуштук өзгөчөлүктөр келип чыккан; экинчиден, кыргыздардын Кытайдын жана Борбордук Азиянын маданиятынын кээ бир мүнөздөрүн сиңирип алууга алып келген, булардын баары искусство эстеликтеринде ачык көрүнүп турат.

Аскердик жортуулдар учурунда жана башка маданиятка кошулуунун натыйжасында өз маданияттын кээ бир өзгөчөлүктөрү жоголо баштаган. Түрк кагандарынын оюу боюнча бул процесс коркунучтуу болгон. Күл-Тегин жана Бильге-хандын сөздөрүндө кытайлар өздөрүнө жакын турган элдерди байлык менен өзүнө тартып, аларга өз билимин таңуулап жатат деп билдиришкен.

Мындай көрүнүш эзелтен бери эле болуп келген. Гунндардын мезгилинде эле (б.з.ч. II миң жылдыкта) шаньюй Лаошан Цзюйю анын кеңешчиси Чжунсинюй кытай маданиятына сырткы элдерди тартуудан кооптонуп жаткандыгын айткан.

Жогоруда айтылгандай этникалык өзгөчөлүктөрдү, каада салттарды сактап калуу кыргыздардын да арасында турган.

Кыргыздардын аскердик жортуулдары экономикалык шарттар менен гана чектелип калган эмес. Анын натыйжасында кыргыздардын бир бөлүгү Тянь-Шанга көчүп келе баштаган, бул процесс өзгөчө VIII–X кк. күч алып, кыргыздардын тяньшандык бутагы толук түрдө бекемделген.

Кыргыздардын Тянь-Шанга көчүп келүүсү жөнүндө негизги маалыматтар Энесай кыргыздарынын Тянь-Шанда пайда болушу б.з.ч. 49–47 жж. Чжичжи шаньюйдун кыймылы менен байланышкан, анда кыргыздардын биринчи тобу Түндүк Тяньшанга (Талас өрөөнүнө) кели отурукташкан. Б.з.ч. III кылымдын башталышында кытай тарыхчысы Вэйлио гяньгундардын (кыргыздардын) багыш бутагынын Жетисуу өрөөнүндө болгондугун жазган. Энесайдагы кыргыз төбөлү Пицье Туньге Гинь (VII к.) Жетисуунун түргөш жана карлук жетекчилеринин өкүлдөрү менен генеологиялык жана никелик байланышта болгон. Ошол эле мезгилге тиешелүү жагдай Жетисууда энесай-кыргыз руникалык жазмалардын

жана материалдык маданияттын эстеликтери (Кочкор казынасындагы жасалгалар, кийимдер, куралдар), алардын көпчүлүгү энесайдагы маданиятка окшош келген. «Худуд-ал-Алам» жана Истихаринин чыгармасында кыргыздардын X кылымда Тянь-Шанга көчүп келүүсү боюнча булак катары пайдаланылат, аларда кыргыздар Тянь-Шандын түндүк жагында «кыргыз ханынын шаары» бар экендиги айтылат.

Бирок бул маалыматтарда айтылгандай, Тянь-Шанда кыргыз уруулары акырындык менен көбөйүп олтуруусу, бул көрүнүш өзгөчө монгол басып алууларына чейин алардын этникалык, маданий, саясий жактан үстөмдүк кылган дегенди түшүндүрбөйт.

Бул мезгилдеги Тянь-Шандын материалдык эстеликтеринин, эпикалык сюжеттерин, тилин, орнаментин иликтөөгө алуу көргөзгөндөй, андан сырткары кыргыздардын азыркы этнографиясы ачык тастыктагандай аларда алтай сюжеттери жана ага окшош багыттардын болушу, кыргыздардын Алтайдан жана Монгол талааларынан Ала-Тоону карай жылгандыгынан баян берет. Жогоруда айтылган археологиялык жана жазма фактылардан сырткары, бул сюжеттер «Манас» эпосунда өтө ачык берилген; бул планда кыргыз этнонимикасы да өтө чоң маалыматтарды берет. VI–X кылымдарда алар өздөрүнүн шамдагай «төрөлөрү» менен Тянь-Шанга көчүшкөн, бирок өздөрүнүн мамлекетин түзө алышкан эмес. Тянь-Шанга көчүп келген энесай кыргыздары, көчүү учурунда Алтай жана Борбордук Азиянын уруулары менен жуурулушуп, өздөрүнө жат этникалык чөйрөгө киришкен, жергиликтүү тыяшандык этникалык жана мамлекеттик бирикмелерден маданий жана саясий жактан көз карандылыкка дуушар болушкан. Байыркы доордо булар усундар болушкан, кийинчерээк – батыш түрктөр, түргөштөр, карлуктар жана биринчи кезекте, соңгилыктар болгон. Андан сырткары, булар уйгурлар, ягмалар, каракытайлар жана башка этникалык массивдер болушкан.

Так ушул чөйрөдө жана алар менен маданий мамиледе болуп (баарынан мурда Борбордук Азиянын жана Чыгыш Түркстандын оазистеринин элдери жана уруулары) монгол мезгилине чейинки Тянь-Шандагы кыргыздардын тарыхы өнүккөн. Энесайдан келген азчылыкты түзгөн кыргыз уруулары, сөзсүз түрдө Тянь-Шандын көпчүлүктү түзгөн жергиликтүү урууларынын таасири астында калышкан, алардын бир бөлүгү экономикалык жана маданий деңгээли боюнча бир топ жогорку орунда турушкан. Байыркы кыргыздардын бул өлкөнүн көчмөн элдери менен туугандык байланыштарынын пайда болушу табигый көрүнүш болгон.

Кыргыздардын генеологиясы өтө чоң жана ушул күнгө чейин толук изилдене элек проблемалардан болуп саналат. Кыргыздардын уруулук курамы боюнча толук маалыматтарды Н.Аристов берген. Бирок, XIX кылымдын аягында Н.Аристов чогулткан маалыматтар, бул маселени

толук ачып бере албайт. Кыргыздарда өтө кенен тарыхый жана этнографиялык маалыматтар бай болгон фольклордо жана санжырада топтолгон. Бул материалдарды кагаз бетине түшүрүү аркылуу бир катар кызыктуу кол жазмалар пайда болгон, алар Н.Аристовдун жана XIX кылымдын экинчи жарымында, баарыдан мурда орус булактарында бул маселе боюнча жарыяланган маалыматтарды белгилүү бир деңгээлде толуктап турат. Биз кыргыз урууларынын генеологиясынын жалпы схемасын карап чыгабыз.

Элдик уламыштарга жана санжырага ылайык Тянь-Шандагы кыргыз уруулары Долон-бийден таркашкан жана өздөрүн «жаңы» кыргыз уруулары деп аташат. Мында «эски» кыргыз уруулары өзгөчө бөлүнүп турушат, алдын көпчүлүгү жок болуп кетишкен, бирок алардын аталыштары кийинки кыргыз урууларында, андан сырткары башка элдердин арасында кездешет. Бул «эски» кыргыз урууларынын аталыштары кыркка жетет, ошондуктан бул уруулук бирикме «байыркы кырк уруу кыргыз» деген аталышты алган. Бул уруулардын аталыштары төмөнкүдөй: дөөлөс, катаган, багыш, молодой, калча, тейит, жооке, бостон, набат жүз, нойгут, думара, окчу, кара-калпак, шыба, серип, жедигер, канды, бадан, кыдырша, кызылаяк, базыс, мундуз, кушчу, кылыч, айчак, түрк, кыба, саймас, кыпчак, тало, жетиген, саяк, сапыран, келен, ардай, найман, шыгай, көкүнө, багылык.

Уруулардын бул аталыштары жөнүндөгү маалыматтар Сагынбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй берилет:

Алтайдын тоосун бүт алган

Кырк уруу кыргыз уруусу

Кытайга барып чаң салган.

Сагынбай андан ары «Кырк уруу кыргыз» уруулук союздун кулашын ырдап айткан:

Качып барган кыргызда

Катаган, тейит калкы бар,

Кадимки Кошой алпы бар.

Кыпчакта Кылыч беги бар,

Акбай, Мамбет эри бар.

Беш уруу кыргыз Ооганда,

Бек задалар бар анда.

Жетимиш найман Шангайда.

Бир чети бар кыргыздын

Хорасандын четинде.

Бүтүн шыгай уруусу

Яркен Дарыя бетинде.

Букардагы кыргыздар,

Өз тилинен айрылып,

Тажик болгон жайы бар.

Азып кетип журтунан,

Арап болуп жүргөндөр -

Ал да кыргыз уруусу.

Кангайда калып көп кыргыз

Калмак болуп куруду¹.

¹ Маанаев Э. Этническая история кыргызского

Биз көргөндөй, «кырк уруу кыргыздын» курамында түрдүү уруулук бирикмелер жана союздар болгон, алар көптөгөн убакыттар аралыгында биригишип жана кайрадан түзүлгөн союздар таркап кетип турган. Түрдүүчө аталыштардын болгондугу бул процесстерге кыргыздардын да катышкандыгын, алардын башка этникалык уруулук жана коомдук-сасий бирикмелер менен өз ара жуурулушуп тургандыгынан баян берет. «Кыргызстандын аймагын мекендеген «жаңы» кыргыз уруулары, жогоруда белгилегендей, өздөрүнүн тегин легендарлуу Долонбийден башташат. Ал Чыңгыз хандын мезгилинде андан качып Анжиян жана Хожент багытына кетет, кийинчерээк, Чыңгыз хан туткундап алган иниси Ырыс-дарханды издеп Нарын аймагына келип, ошол жерде отурукташып калат. Андан эки эгиз Ак-уул жана Куу-уул төрөлөт, алардан кыргыз урууларынын эки канаты – оң жана сол таркаган².

И.Гродеков жазып алган уламыштарга ылайык, оң жана сол канаттардын келип чыгышы кыргыздардын кырк кыздан тараган деген уламыш менен байланышат, анда оң канат хандын кыздарынын тукумунан, ал эми сол канатка – анын вазирлеринин кыздарынын тукумунан деп берилет³.

Сол канатка төмөнкү уруулар киришкен: кушчу, саруу, мундуз, базыс, чоң-багыш, жетиген, кылыч, тамга, тебей ж.б. сол канат кыргыздардын салты боюнча саясий-укуктук мамилелерде оң канатка караганда төмөн турган. Мындай кырдаал, андан сырткары сол канаттын курамына мурунку «кырк уруу кыргыздардын» кириши кыргыздардын сол канаты башка этникалык уруулук бирикмелерден куралгандыгынан кабар берет. Алар кийинки долонбийдин тукумдары катары эсептелинген негизги кыргыз урууларынан болушкан эмес. Кийинки негизги кыргыз уруулары оң канаттын курамына киришкен. Бул канатка Ак-уулдун эки уулу – Адыгене жана Тагайдын муундары киришкен, алар бул канаттын эки бөлүгүн түзүшкөн. Адыгене бөлүгүнө Түштүк Кыргызстанды мекендеген уруулар киришкен. Биз өзүбүздүн көңүлүбүздү Тагайдын бөлүгүнө бурабыз.

Уламыштар боюнча, Тагайдын үч уулу: Богорстон, Койлон жана Кылжыр болгон. Богорстондон Чүй өрөөнүн мекендеген солто уруусу келип чыккан. Койлондун мундарынан Түштүк Кыргызстанда, кээ бирлери Чүй өрөөнүндө жашашкан жедигер уруусу келип чыккан. Кылжыржандан сары-багыш жана бугу уруулары келип чыккан. Саяк уруусу Тагайдын бакма баласы – Саяктан келип чыккан. Азык, багыш жана черик уруулары да Тагайдын бакма балдарынан келип чыгышкан. Жогоруда айтылган негизги кыргыз урууларынан башка, кыргыздардын арасында бир катар уруулар, өздөрүнүн келип чыгуусу боюнча кыргыздар менен тиешеси жок, бирок алар

менен жуурулушуп кеткен уруулар бар. Аларга: найман, кыпчак, кытай, ичкиликтер киришет.

Жогоруда айтылган ар бир кыргыз уруулары өзүнчө дагы көптөгөн уруктарга, урууларга бөлүнүшөт, алар өз кезегинде дагы майда уруктарга, топторго бөлүнүп турган.

Бирок жаңы уруктар менен катар байыркы мезгилден баштап эле жашап келе жаткан уруулар да кездешкен. Уруулук аталыштар ошол уруулардын жетекчилери менен байланышкан. Аларда уруулук ак сакалдар жана феодалдык-уруулук аристократиянын жетекчилери (ак сөөктөр) көрүнүктүү ролду ойношкон. Алар өздөрүнө караштуу уруктарды өздөрүнүн аты же ата тегинин аты менен аташкан. XIX кылымдын орто ченинде фольклор жана санжыранын негизинде алынган кыргыздардын уруулук схемасы ушундай абалда болгон.

Кыргыз урууларынын уруулук бөлүкчөлөрү менен кенен таанышуу үчүн солто уруусуна токтолсок. Солто уруусу төмөндөгүдөй уруктарга: күнтү, чылпак, тата, каракчы жана талкан болуп бөлүнөт. Бул уруулардын уруу башчысы катары Солтонун уулдары эсептелинишет. Күнтүдөн күнтү уругу, Култудан чылпа уругу келип чыккан.

Солтонун үчүнчү уулунан – Чаадан каракчы же белекбай жана талкан, Чаанын уулдарынын аты менен аталган уруктар келип чыккан. Бул ар бир уруктар өзүнчө майда бөлүкчөлөргө – «уруктарга» бөлүнүшөт. Мисалы, күнтү уругу жети бөлүкчөгө: кул-болду, чоң-мурун, дандырбай, кара-мерген, токбай, кашка-баш жана сарман болуп бөлүнүшкөн. Бул ар бир уруулук бөлүкчөлөр өздөрүнүн ичинде «бир атанын балдары» деп да бөлүнүшкөн. Мындай бөлүкчөлөрдүн чондугу сандык мүнөздө алып караганда онго жакын түтүн 35тен 50 кишиге чейин болгон. Мындай планда жана схемада солто уруусунун башка бөлүкчөлөрү да бөлүнүшкөн.

Кыргыз урууларынын, уруктарынын, топторунун арасынан «бөтөн уруулардын катышуусуз келип чыккан» элементтерди табуу кыйын. Алардын булагы ар түрдүү. Алардын кээ бирлери аскердик туткундан, кээ бирлери бир уруктун кыргыздарга кошулуп, кийин өз уруулук аталышын сактап калгандары да кездешет. Солто уруусунун ичинен жети урук өздөрүн кулдун тукумдары катары эсептешет. Алар жөнүндө «солтонун ичиндеги жети кул» деп аташкан. Бул уруктар: ак-буура, жоочалыш, телек, көгөй, асыл-баш, беш-көрүк жана макелер болушкан. Кызыктуусу, алар өздөрүн солто деп эсептегени менен, урук катары өздөрүнүн аты менен аташкан, тукуму боюнча өздөрүнүн алгачкы тамыры кандык-туугандык топтор же союздарга барып такалган, этникалык башталышы казак, өзбек, калмык ж.б. болушкан. Солто уруусунун ичинде чоң же кичи санда башка кыргыз уруулары кездешкен. Мисалы, солто уруусунда суу-мурун уругу бар, ал Тагайдын бир уулунан келип чыккан, ал эми жедигер Тагайдын Койлон уулунан келип чыккан. Андан сырткары монголдор, азык, багыш, саяк, кушчу,

народа, Бишкек, 2008. 136-б.

² История Киргизской ССР. Т.1. Фрунзе, 1984. 437-б.

³ Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1995. 37-б.

саруу, коңурат, черик, сары-багыш, бугу, кыпчак ж.б. уруктар кездешет. Алар солто уруусунун арасында көп убакыт аралыгында жашашып, өздөрүн солто уруусунанбыз деп эсептешкен, бирок өздөрүнүн сөөгү боюнча өздөрүнүн уруктук аталыштарына кетишкен.

XIX кылымдын орто ченинде кыргыздардын уруулук курамын Ч.Ч.Валихановдун эмгегинин негизинде кыскача кароо менен төмөндөгүдөй тыянак чыгарса болот. Кыргыз элинин уруулук бөлүнүүсү ошол учурда эле так, бир системага салынган генеологиялык туугандык жана иерархияга бөлүнгөн. Кыргыздардын этникалуулугун жөнгө салып турган институт революцияга чейинки кыргыз таануучулардын кызыгуусун пайда кылган: аларга И.Г.Андреев, А.И.Левшин, М.И.Венюков, В.В.Радлов, Н.А.Аристовго окшогон аймак таануучулар, саякатчылар жана изилдөөчүлөр киришкен⁴. Булардын ичинен эң көрүнүктүүсү чыгыш-таануучу Чокан Валиханов болгон.

Казактардагы жана кыргыздардагы уруулук курам жөнүндөгү маалыматтарды Ч.Валиханов жаш кезинен эле билген. Ошол мезгилдин билимдүүсү деп эсептелинген чоң энеси Айганым жана атасы – Чынгыз Валиханов жаш окумуштууга казак уруулары жана уруктары жөнүндө уламыштарды жана болумуштарды, андан сырткары коңшулаш элдер – жетисуу кыргыздары жана кыргыздардын оң жана сол канат уруулук бөлүнүүсү жөнүндө айтып беришкен. Ч.Ч.Валиханов Петербург университетинин профессору, белгилүү чыгыш-таануучу И.Н.Березинге болгон катында бул маалыматтарды берген. Профессор кадеттик корпусун окутуучусу Р.Ф.Костылецкий аркылуу Алтын ордонун хандарынын жарлыктарынын бир катар түрк-монгол сөздөрүн чечмелеп берүүнү суранган. Ч.Ч.Валиханов «Кыргыздарда оң жана сол канат болуп бөлүнүү сакталып калган. Оң канаттын эң ири өкүлү катары бугу уруусун, экинчиси солтону айткан. Оң жана

сол болуп бөлүнүү байыркы мезгилге барып такалат. Түрк урууларын негиздөөчүсү Огуз-хандын алты уулу болгон. Мында уруулар канатка бөлүнүшкөн жана ар бир канат өзүнүн арьергардына ээ болгон. Ушул күнгө чейин Чыгышта жана Бухарада бектер уруулардын таасирин, келип чыгуусу менен байланыштырып, хандык тактынын оң жана сол жагына жайгаштырышкан»⁵.

Ч.Ч.Валиханов кыргыздардын уруулук түзүлүшү жөнүндө кеңири маалыматты 1856-жылы түндүк кыргыздардын бугу уруусунун мекенине барган учурда алган. Бугулуктардын оозунан кыргыз урууларынын эки бутакка бөлүнүшү жөнүндөгү уламыштарды жазып алган. «Уруулардын келип чыгышы жана алардын аталыштары элдик уламыштар боюнча өздөрүнүн ата бабалары менен байланыштырышат, ошондуктан уруулук бөлүнүү системасы ордонун уруубашчыларынын генеологиясы менен тыгыз байланышкан. Кыргызбай уруунун эң биринчи башчысы, ал урууга өз атын берген, анын бир гана уулу Ак-уул болгон. Уламыш боюнча, Ак-уулдан эки уул – Абл жана Кабил келип чыккан. Аблдын муундары оң канаты, ал эми Кабилдин муундары – сол канаты түзүшкөн. Уулдары Аблдын небереси Тагайдан: Богорстан, Койлак, Килжир жана Карачоро келип чыгып кийинчерээк ок канаты түзүшкөн».

Ч.Ч.Валиханов тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөн маалымат, XVI кылымдагы чыгыш автору Сейф-ад-дин Аксикентинин кол жазмасындагы маалыматтар жана С.М.Абрамзон тарабынан түзүлгөн кыргыз урууларынын курамынын схемасы менен дал келген. Тагыраак айтканда, Ч.Ч.Валихановдун бул жана башка маалыматтары орто кылымда жазылган автор жана акыркы мезгилде жазылган эмгектин ортосунда болгонуна карабай кыргыздардын уруулук бөлүнүүлөрү, алардын генеологиялык курамы бир канча кылымдар боюу туруктуу өнүккөндүгү жөнүндө кабар берет.

⁴ Акылбеков А., Алымбеков Т. Балыкооздун санжырасы. Бишкек, 2009. 7-б.

⁵ Валиханов В.В. Изб. произ. Алма-Ата, 1958. Т.2. 8-б.